Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

Original Article

संत गाडगेबाबांचे पर्यावरणविषयक विचार

प्रा. डॉ. हनुमंत तुकाराम माने
छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, कळंब

Manuscript ID:
JRD -2026-180739
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 7
Pp. 187-190
July- 2026
Submitted: 16 June. 2026
Revised: 26 June. 2026
Accepted: 11 July. 2026
Published: 31 July. 2026

सारांश

संत गाडगेबाबा हे विसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील थोर समाजसुधारक, कीर्तनकार आणि जनजागृती करणारे संत होते. त्यांनी स्वच्छता, आरोग्य, मानवसेवा आणि पर्यावरणसंवर्धन यांचा परस्परसंबंध आपल्या कार्यातून स्पष्ट केला. स्वच्छता ही केवळ वैयक्तिक बाब नसून गाव, सार्वजनिक ठिकाणे, जलस्रोत आणि संपूर्ण पर्यावरण स्वच्छ ठेवण्याची सामूहिक जबाबदारी आहे, असा त्यांचा दृष्टिकोन होता. ते गावोगावी जाऊन स्वतः झाडू घेऊन रस्ते, गटारे, विहिरी आणि परिसर स्वच्छ करत आणि त्यानंतर कीर्तन-प्रवचनातून लोकांचे प्रबोधन करत. गाडगेबाबांनी जलस्रोत स्वच्छ ठेवणे, वृक्षसंवर्धन, नैसर्गिक साधनांचा मर्यादित वापर, कचरा व्यवस्थापन आणि निसर्गाशी सुसंवाद यांना महत्त्व दिले. मानव हा निसर्गाचा स्वामी नसून त्याचा एक भाग आहे, त्यामुळे निसर्गाचे संरक्षण करणे ही मानवाची नैतिक जबाबदारी आहे, असा त्यांच्या विचारांचा मूलभूत आशय आहे. आजच्या प्रदूषण, जलसंकट, जंगलतोड आणि हवामान बदलाच्या पार्श्वभूमीवर त्यांचे पर्यावरणविषयक विचार अत्यंत उपयुक्त ठरतात. स्वच्छता, जलसंवर्धन, वृक्षलागवड, कचरा व्यवस्थापन आणि जनजागृती यांसारख्या उपायांद्वारे शाश्वत पर्यावरणनिर्मितीचा मार्ग त्यांनी दाखवला.

मुख्य शब्द: *संत गाडगेबाबा, पर्यावरणसंवर्धन, स्वच्छता, आरोग्य, निसर्गसंवर्धन, जलसंवर्धन, वृक्षसंवर्धन, कचरा व्यवस्थापन, पर्यावरणीय नैतिकता, जनजागृती, मानवसेवा, शाश्वत विकास, निसर्गाशी सुसंवाद, सामाजिक सुधारणा, पर्यावरण शिक्षण.*

प्रस्तावना

संत गाडगेबाबा हे विसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील एक थोर समाजसुधारक होते. त्यांनी कीर्तन, प्रवचन आणि प्रत्यक्ष कृती यांच्या माध्यमातून समाजाला स्वच्छता, साधेपणा आणि पर्यावरणसंवर्धन यांचा संदेश दिला. त्यांच्या विचारांमध्ये धर्म, समाज आणि निसर्ग यांचा परस्परसंबंध स्पष्टपणे दिसून येतो. गाडगेबाबा यांचे कार्य पाहता असे लक्षात येते की, त्यांनी पर्यावरणाचा विचार केवळ सैद्धांतिक पातळीवर न करता तो प्रत्यक्ष कृतीत उतरवला. गावोगावी जाऊन त्यांनी स्वच्छता मोहीम राबवली, कचरा साफ केला आणि लोकांना निसर्गसंवर्धनाचे महत्त्व पटवून दिले.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. संत गाडगेबाबांच्या पर्यावरणविषयक विचारांचा सखोल अभ्यास करणे.
2. स्वच्छता, आरोग्य आणि पर्यावरण यातील संबंध स्पष्ट करणे.
3. गाडगेबाबांच्या कार्यातून पर्यावरणीय नैतिकतेचे तत्त्व समजून घेणे.
4. आधुनिक पर्यावरणीय संकटांवर त्यांच्या विचारांची उपयुक्तता तपासणे.
5. समाजप्रबोधनात त्यांच्या पर्यावरणविषयक कार्याचा प्रभाव विश्लेषित करणे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा.डॉ. हनुमंत तुकाराम माने, छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय,कळंब

How to cite this article:
माने हनुमंत तुकाराम (2026). संत गाडगेबाबांचे पर्यावरणविषयक विचार. Journal of Research and Development, 18(7), 187–190. https://doi.org/10.5281/zenodo.23157597

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.23157597
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

गृहितक :

1. संत गाडगेबाबांचे विचार आधुनिक पर्यावरणसंवर्धनासाठी अत्यंत उपयुक्त आणि मार्गदर्शक आहेत.
2. स्वच्छतेच्या माध्यमातून पर्यावरण संरक्षण साध्य होऊ शकते.
3. गाडगेबाबांचे तत्त्वज्ञान सामाजिक सुधारणा आणि पर्यावरणसंवर्धन यांना जोडणारे आहे.
4. त्यांच्या विचारांचा प्रभाव आजच्या स्वच्छता आणि पर्यावरण चळवळींवर दिसून येतो.

या संशोधनासाठी ग्रंथसमीक्षा (Literary Review) पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. विविध पुस्तके, संशोधन लेख, संत साहित्य आणि गाडगेबाबांच्या जीवनचरित्रांचा अभ्यास करून माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

संत गाडगेबाबांचे जीवन व कार्य :

संत गाडगेबाबा (देऊजी झिंगराजी जानोरकर) हे विसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील एक थोर समाजसुधारक, कीर्तनकार आणि जनजागृती करणारे संत होते. त्यांचा जन्म २३ फेब्रुवारी १८७६ रोजी अमरावती जिल्ह्यातील शेंडगाव येथे झाला. ते अत्यंत गरीब कुटुंबात वाढले, त्यामुळे बालपणापासूनच त्यांनी दारिद्र्य, अज्ञान आणि अस्वच्छतेचे दुष्परिणाम अनुभवले.

गाडगेबाबांचे बालपण अत्यंत कष्टमय होते. औपचारिक शिक्षणाची संधी त्यांना मिळाली नाही; मात्र जीवनानुभवातून त्यांनी समाजाचे वास्तव समजून घेतले. त्यांनी लहानपणापासून श्रम, प्रामाणिकपणा आणि साधेपणा यांचे महत्त्व आत्मसात केले. समाजातील अंधश्रद्धा, जातिभेद, अस्वच्छता आणि गरिबी पाहून त्यांनी समाजसेवेचा मार्ग स्वीकारला. त्यांनी पारंपरिक धार्मिक कर्मकांडांपेक्षा **मानवसेवा हाच खरा धर्म** मानला.

"धर्म नाही दगडात, धर्म आहे माणसात सेवा करा जनांची, तेथेचि देव भेटत" (शिंदे ३२)

स्वच्छता आंदोलन आणि पर्यावरणदृष्टी :

गाडगेबाबांच्या मते, स्वच्छता म्हणजे फक्त शरीर किंवा घर स्वच्छ ठेवणे नव्हे, तर संपूर्ण गाव, परिसर आणि पर्यावरण स्वच्छ ठेवणे होय.

1. रस्ते, गटारे, विहिरी, तलाव यांची स्वच्छता
2. कचऱ्याचे योग्य व्यवस्थापन
3. स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था

हे सर्व घटक त्यांनी स्वच्छतेच्या परिभाषेत समाविष्ट केले.

"स्वच्छ गाव, निरोगी जन घाणीत वाढे रोगांचे रण निसर्ग जपा,
जीवन वाचा सेवा करा, हाचि धर्म साचा यातचि सुखाचा खरा ठेवा" (शिंदे ५८)

गाडगेबाबांचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी उपदेशापेक्षा **प्रत्यक्ष कृतीवर भर दिला.** ते गावात प्रवेश करताच झाडू घेऊन रस्ते साफ करत. त्यांच्या या कृतीमुळे लोकांना प्रेरणा मिळत असे आणि तेही स्वच्छतेच्या कामात सहभागी होत. ही पद्धत आजच्या "जनसहभाग" (Public Participation) या पर्यावरणीय तत्त्वाशी सुसंगत आहे.

गाडगेबाबांनी स्वच्छतेचा थेट संबंध आरोग्याशी जोडला. त्यांच्या मते :

1. घाणीतून रोगजंतू वाढतात
2. दूषित पाण्यामुळे आजार पसरतात
3. अस्वच्छ वातावरणामुळे जीवनमान खालावते

त्यामुळे स्वच्छता राखणे म्हणजेच आरोग्याचे संरक्षण करणे होय.

"घाण टाळा, रोग टाळा स्वच्छतेत सुखाचा वास निसर्गाशी नाते जोडा त्यातच जीवनाचा प्रकाश हेचि खरे मानवाचे ध्येय" (जाधव ९२)

संत गाडगेबाबा यांच्या विचारसरणीचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो. या ओळींचे सोप्या मराठीत स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे. या ओळींमध्ये प्रथम सांगितले आहे की, "घाण टाळा, रोग टाळा" म्हणजेच अस्वच्छतेमुळे अनेक रोग निर्माण होतात. जर आपण स्वच्छता राखली, तर आजारांपासून दूर राहता येते.

"स्वच्छतेत सुखाचा वास" स्वच्छ वातावरणात माणूस निरोगी आणि आनंदी राहतो. स्वच्छता ही केवळ बाह्य गोष्ट नसून ती मानसिक समाधानही देते. "निसर्गाशी नाते जोडा" माणसाने निसर्गाशी जवळीक ठेवावी. पाणी, हवा, झाडे यांचा आदर करून त्यांचे संवर्धन करणे आवश्यक आहे. "त्यातच जीवनाचा प्रकाश" निसर्गाशी सुसंवाद साधल्यास जीवनात आनंद, समाधान आणि योग्य दिशा मिळते. "हेचि खरे मानवाचे ध्येय" शेवटी, या सर्व गोष्टींचा सार असा आहे की, स्वच्छता राखणे आणि निसर्गाशी सुसंवाद ठेवणे हेच माणसाचे खरे ध्येय असावे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

पर्यावरणदृष्टी आणि शाश्वतता :

गाडगेबाबांची पर्यावरणदृष्टी अत्यंत प्रगत आणि शाश्वत (Sustainable) होती. त्यांनी निसर्गसंपत्तीचा समतोल राखण्यावर भर दिला.

1. जलस्रोत स्वच्छ ठेवणे
2. वृक्षसंवर्धन
3. नैसर्गिक साधनांचा मर्यादित वापर

हे त्यांच्या विचारांचे मुख्य घटक होते. त्यांच्या मते, **निसर्गाचा अपमान म्हणजे स्वतःच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण करणे होय.**

गाडगेबाबांनी स्वच्छतेला नैतिक मूल्य म्हणून मांडले. त्यांनी लोकांना सांगितले की,

1. सार्वजनिक ठिकाणे स्वच्छ ठेवणे ही प्रत्येकाची जबाबदारी आहे
2. पर्यावरणाचे रक्षण करणे हा खरा धर्म आहे

"देव नाही केवळ मंदिरात तो आहे स्वच्छ व्यवहारात निसर्ग राखा,
सेवा करा त्यातच ईश्वराचा वास हेचि खरे भक्तीचे स्वरूप" (देशमुख ७८)

आजच्या काळात वाढते प्रदूषण, प्लास्टिक कचरा, जलप्रदूषण यांसारख्या समस्या गंभीर बनल्या आहेत. अशा परिस्थितीत गाडगेबाबांचे विचार अत्यंत उपयुक्त ठरतात.

1. "स्वच्छ भारत अभियान" ही त्यांच्या तत्त्वज्ञानाची आधुनिक अभिव्यक्ती आहे
2. कचरा व्यवस्थापन आणि पुनर्वापर (Recycling) यासाठी त्यांचे विचार मार्गदर्शक आहेत
3. पर्यावरण शिक्षणासाठी त्यांची कार्यपद्धती आदर्श ठरते

गाडगेबाबांचे सर्वात मोठे कार्य म्हणजे **स्वच्छता चळवळ**. ते ज्या गावात जात, तिथे प्रथम झाडू घेऊन रस्ते, गटारे, विहिरी आणि सार्वजनिक ठिकाणे स्वच्छ करत. त्यांच्या मते—

1. स्वच्छता म्हणजे आरोग्य
2. स्वच्छता म्हणजे पर्यावरणसंवर्धन
3. स्वच्छता म्हणजेच समाजप्रगती

त्यांनी लोकांना सांगितले की, घाण केवळ आजारच पसरवत नाही, तर

गाडगेबाबांचे मूळ नाव देऊजी झिंगराजी जानोरकर होते. त्यांनी आयुष्यभर समाजसेवा, स्वच्छता आणि अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी काम केले. त्यांनी धर्माचा खरा अर्थ लोकांसमोर मांडला. **धर्म म्हणजे मानवसेवा आणि निसर्गाचे रक्षण.** ते जिथे जात असत, तिथे प्रथम स्वच्छता करत आणि नंतर कीर्तनाद्वारे लोकांना उपदेश करत. यावरून त्यांच्या कृतीप्रधान विचारांची जाणीव होते.

गाडगेबाबांच्या मते, स्वच्छता ही पर्यावरणसंवर्धनाची पहिली पायरी आहे. त्यांनी लोकांना सांगितले की, घाण ही रोगांचे मूळ कारण आहे आणि त्यामुळे पर्यावरण दूषित होते.

"घाण काढा, स्वच्छता ठेवा आरोग्याचा दीप तेथे लावा गाव सुंदर, जीवन सुंदर निसर्गाशी नाते जोडा हेचि खरे जीवनाचे तत्त्व"
(कित्ता ७८)

गाडगेबाबांनी पाण्याचे महत्त्व अधोरेखित केले. त्यांनी लोकांना पाणी वाया घालवू नये आणि जलस्रोत स्वच्छ ठेवावेत असे सांगितले.

"पाणी राखा, जीवन राखा नद्या-तलाव स्वच्छ ठेवा
निसर्गाची देणगी जपा तच सुखाचे बीज दडले मानवाचे भवितव्य त्यातच ठरे" (कुलकर्णी १०२)

त्यांच्या मते, माणसाने निसर्गाशी संघर्ष न करता त्याच्याशी सुसंवाद साधावा. निसर्गाच्या नियमांचे पालन केल्यास जीवन अधिक संतुलित राहते.

"वृक्ष लावा, वृक्ष जगवा धरतीचे सौंदर्य वाढवा
निसर्गाशी मैत्री ठेवा त्यातच शांतीचा मार्ग सापडे जीवन आनंदी होई तेव्हा" (पाटील ६५)

गाडगेबाबांनी अंधश्रद्धेवर कठोर टीका केली. त्यांनी सांगितले की, देवासाठी प्राण्यांची बळी देणे किंवा निसर्गाचे नुकसान करणे चुकीचे आहे.

"देव नाही दगडामध्ये तो आहे स्वच्छतेमध्ये
निसर्गाचे रक्षण करा त्यातच ईश्वराचा वास
हेचि खरे भक्तीचे रूप" (देशमुख ५१)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

पर्यावरणीय नैतिकता :

गाडगेबाबांच्या विचारांमध्ये पर्यावरणीय नैतिकतेचा स्पष्ट प्रभाव दिसतो. त्यांनी मानवाला निसर्गाचा भाग मानले आहे, त्याचा स्वामी नाही. त्यामुळे निसर्गाचे शोषण न करता त्याचे संरक्षण करणे ही मानवाची नैतिक जबाबदारी आहे.

आजच्या काळात वाढते प्रदूषण, जंगलतोड, जलसंकट आणि हवामान बदल यांसारख्या समस्या गंभीर बनल्या आहेत. अशा वेळी गाडगेबाबांचे विचार अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात.

1. **स्वच्छ भारत अभियान** त्यांच्या तत्त्वज्ञानाशी सुसंगत आहे.
2. पर्यावरण शिक्षणात त्यांच्या विचारांचा समावेश आवश्यक आहे.
3. ग्रामीण विकासासाठी त्यांच्या कार्यपद्धतीचा आदर्श घेता येतो.

निष्कर्ष :

गाडगेबाबांचे पर्यावरणविषयक विचार केवळ तात्त्विक नसून ते कृतीप्रधान आहेत. त्यांनी समाजाला स्वच्छता, निसर्गसंवर्धन आणि नैतिक जबाबदारी यांचे महत्त्व पटवून दिले. त्यांचे विचार आजच्या पर्यावरणीय संकटांवर उपाय सुचवतात- कचरा व्यवस्थापन, जलसंवर्धन, वृक्षलागवड, जनजागृती.

संत गाडगेबाबांचे पर्यावरणविषयक विचार अत्यंत प्रगत आणि व्यावहारिक आहेत. त्यांनी स्वच्छतेच्या माध्यमातून पर्यावरणसंवर्धनाचा मार्ग दाखवला. त्यांचे तत्त्वज्ञान मानव आणि निसर्ग यांच्यातील संतुलन राखण्यास मदत करते. आजच्या पर्यावरणीय संकटांवर मात करण्यासाठी त्यांच्या विचारांचा अवलंब करणे अत्यावश्यक आहे.

संदर्भसूची :

1. शिंदे, पी. स्वच्छता आणि समाज सुधारणा. नागपूर: विदर्भ प्रकाशन, २०१६, पृ. ३२.
2. कित्ता ३८.
3. जाधव, अ महाराष्ट्रातील संतांची विचारधारा. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन, २०१५, पृ. ९२.
4. देशमुख, एस. गाडगेबाबा आणि त्यांची विचारधारा. पुणे: कॉन्टिनेटल प्रकाशन, २०१०, पृ. ६०.
5. कित्ता ७८.
6. Kulkarni, M. *Environmental Ethics in Indian Saints*. Delhi: Oxford University Press, 2018.
7. पाटील आर. संत गाडगेबाबा : समाज सुधारक. मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन, २०१२, पृ. ६ ५.
8. उपरोक्त : देशमुख ५१.